

УДК 316.1

DOI: 10.31359/2312-3427-2018-3-219

О.І. Заздравнова, д-р філос. наук, професор
А.І. Кравцов, канд. іст. наук, професор ХНАУ
Ю.М. Гаврилюк, канд. філос. наук, професор
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

СОЦІАЛЬНЕ: ДО ДОСВІДУ ОСМИСЛЕННЯ БАЗОВОГО ЕЛЕМЕНТА СОЦІОЛОГІЇ

Стаття присвячена висвітленню тлумачення такої інтегрованої категорії як «соціальне», що є незаперечним базовим елементом соціології. Цим і зумовлена актуальність досліджуваної проблеми. Поняття «соціальне» взаємопов'язане з визначенням близьких, але самостійних наукових категорій, а саме: соціальна сфера, соціальність, соціологічний підхід, соціалізація індивіда, соціальні пріоритети, цивілізація та ін.. які розглядаються у статті. Особливістю публікації, що вирізняє її від попередніх, є історико-методологічний підхід із застосуванням широкого спектру аргументів визнаних класиків соціологічної науки.

Ключові слова: соціальна сфера, соціальне, соціальність, соціологічний підхід, соціалізація індивіда, соціальні пріоритети, цивілізація

Постановка проблеми. Соціологічна наука в наші дні охоплює практично всі сфери людської життєдіяльності: економіку, політику, мистецтво, охорону здоров'я і т. ін. При цьому зростання темпів екстенсивного впровадження соціологічних знань забезпечує їм високий соціальний престиж. Еволюційні процеси в соціумі проходять більш інтенсивно, ніж в природі, а тому їх фундаментальні характеристики піддаються істотним трансформаціям. Дослідити їх – прерогатива самої соціології, яка прагне до збереження свого соціального статусу як науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Основні соціологічні установки часів О. Конта, Г. Спенсера не зовсім узгоджуються з реаліями нашого часу. На дані обставини свого часу звертали увагу Е. Дюркгейм, Ф. Теніс. М. Вебер. У роботах Н. Смелзера, Р. Мертона, Дж. Рітцера, Дж. Масіоніса основний вектор соціологічних досліджень переміщується на ретельний аналіз трансформації їх фундаменту – сферу соціального як

натуральність, яка викликає необхідність розвитку соціологічного знання. У вітчизняній соціології ця точка зору висвітлена у колективних підручниках і посібниках: Соціологія. Підручник / За загальн. ред. В.П. Андрущенко і М.І. Горлача. – Харків-Київ, 1998. – 624 с.; Соціологія: Навч. посіб./ За ред. С.О. Макеєва.- К.: Укр. енциклоп., 1999. – 472 с; Соціологія. Підручник. Вид. 2-е / За ред. В.Г. Городяненко. – Київ: вид. центр «Академія», 2002. – 560 с.

Формулювання цілей статті. Мета даної статті – звернути увагу на необхідність соціологічного підходу до дослідження соціальності як фундаментальної основи соціологічного знання, на трансформації цієї основи при зміні реалій соціуму, що еволюціонує.

Виклад основного матеріалу. Дефініція соціології як науки про суспільство в наші дні представляється не зовсім вдалою, на що звертає увагу американський соціолог Дж. Масіоніс: «Соціологія – це систематичне вивчення людського суспільства. Серцевина її – особлива точка зору, яка називається «соціологічний підхід» [6, с.24]. «Бачити загальне у приватному, виявляти загальні зразки в поведінці окремих людей. Соціологічна спрямованість розуму означає відмову від розхожої ідеї, ніби поведінка людини просто зумовлена її рішенням щось вчинити. Ні, соціологічний підхід виступає за незвичне уявлення, згідно з яким суспільство формує наше життя» [Там же, с.26]. Існування людського індивіду здійснюється в особливій сфері – сфері соціального.

Автори одного з перших українських підручників із соціальної філософії В.П. Андрущенко та Н.І. Михальченко зауважують: «Людство ще не знайшло більш-менш прийнятної і обґрунтованої відповіді на питання, що ж таке соціальне. Тому сьогодні, як і дві тисячі років тому, над виявленням якості феномена соціального слід думати, починаючи зі встановлення елементарно непорушних (незаперечних) фактів і піднімаючись до вершин осягнення його глибинної природи і суті» [1, с.95].

Якісна особливість соціальної сфери суспільства полягає у тому, що саме в цій сфері складається об'єктивне існування індивіда, оскільки в ній об'єктивно втілюється вся сукупність комунікативних відносин. Соціальна сфера в цілому являє собою всю сукупність комунікативних зв'язків, в яких би формах (безпосередніх або опосередкованих) вони не склалися. Це специфічна і характерна саме для людини сфера його «родового» існування.

Соціальність, що розуміється як потенційне поле реалізації родової сутності людини, одночасно представляє механізм самореалізації

людського індивіда. Тоді виходить, що соціальність, як «об'єктивно існуюча родова людська сутність є і сутністю окремої людини в можливості, яка перетворюється в дійсність у міру її інтеріоризації окремим індивідом» [2,с.42]. Тому соціальне, «присутнє» в кожній особистості, – це не вся емпірично присутня соціальність, а лише та, в якій індивід реалізує своє право вибору, виявляє свою активно-діяльну сутність. У конкретному індивіді соціальність виступає з боку його комунікабельності з іншими індивідами і з тим придбаним соціокультурним арсеналом, який визначає форму його (тобто індивіда) життєдіяльності. І в цьому контексті соціальні характеристики індивіда виявляються не просто результатом впливу суспільства на свого окремого члена, але і в кожному з них індивідуально відбиваються соціально-значущі риси і виявляється його сутність як сукупність усіх соціальних відносин.

Залучення індивіда до сфери соціального, комунікація із соціальним здійснюється, як правило, через окремі структурні об'єднання індивідів – професійні, конфесійні, кланові, статеві, політичні та ін. Рольові, статусні, престижні інтереси і орієнтації індивіда, знову таки, визначаються масштабністю і глибиною комунікативних зв'язків, в світлі яких здійснюється бачення практично всіх проблем життєдіяльності індивіда. Адже тільки керуючись колективістськими нормами поведінки, індивід виявляє свої соціальні характеристики. Але колективні норми – приналежність різного рівня людських спільнот і об'єднань, тому ці норми далеко не завжди скоординовані. Вони можуть, в принципі, збігатися, але можуть і бути по відношенню один до одного контрарними.

У розумінні суті соціального виглядають контрарними концепції французького соціолога і філософа Е. Дюркгейма (1858-1917 рр.) і іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета (1883-1955 рр.). Обидва дослідники визнають безумовним наявність соціальної сфери суспільства як основного місця локалізації соціальності, але по-різному вирішують проблему її взаємодії з індивідом.

Е. Дюркгейм однозначно оцінює соціальну сферу як сферу раціональну або, точніше, як сферу надіндивідуальної раціональності. Ця сфера, за Е.Дюркгеймом, представляє буття «соціальної свідомості», колективних уявлень», в яких в концентрованій формі отримує втілення розумове життя всього соціуму, незрівняно багатше, ніж інтелектуальне життя будь-якого індивіду. Дійсно, колективні уявлення авторитетні для індивіда тому, що вони формуються в ході виключно тривалої і різноманітної колективної діяльності, концентруючи в собі нескінченно

більш багату і складну інтелектуальну активність, ніж та, на яку здатний індивід. Однак те, що колективні уявлення перевершують можливості індивідуальної особистості, а соціальна сфера, до якої включається індивід, визначає його окреме існування, ще не цілком пояснює загальнообов'язкові норми, правила і установки.

Для обґрунтування своєї позиції Е. Дюркгейм навіть вживає термін «божественне соціальне», позначаючи ним сполучну силу, що складає основу будь-якого суспільства або асоціації людей. Всі соціальні інститути, згідно Е. Дюркгейму, несуть на собі відблиск цього «божественного соціального» у вигляді своєї безумовної і абсолютної раціональності. Е. Дюркгейму належить пріоритет у виявленні механізму соціальної «солідарності» вже на рівні «професійного цеху», «де кожен має свою роль, узгоджену з його характером, де є справжній обмін послугами. Один протегує, інший втішає, третій радить, четвертий виконує – і саме цей поділ функцій, або, вживаючи освячений вираз – цей поділ праці – викликає відносини дружби» [4, с. 57-58].

Х. Ортега-і-Гассет, навпаки, вважає, що «соціальне або колективне життя», яке керується інститутом звичаїв, аналогічне природі, і як природа ірраціоналістичне, механістичне, грубе. Звідси схильність доповнювати соціальне життя системою вірувань і частково узаконювати ці вірування, що не витримують раціональної критики. Діагноз на наявність соціального в індивіді включає визначення його переконань, вірувань, дотримання звичаїв, які представляють собою модель наявного соціального, яка б відтворювала «справжню соціальну дійсність». Соціальне ж виявляється силою примусу і морального тиску на індивіда, існування якого залежить від волі і свідомості людини. Воно не здатне навіть забезпечити соціальну стабільність: «Система цінностей, яка організувала людську діяльність ще якихось тридцять років тому, втратила свою очевидність, привабливість, імперативність. Західна людина захворіла яскраво вираженою дезорієнтацією, не знаючи більше по яким зіркам жити» [10, с. 264].

Соціальна сфера суспільства, за Х. Ортеги-і-Гассетом, «фундаментальна реальність», що демонструє себе в людському спільному житті, в міжіндивідуальних відносинах. Останні утворюють те, чому пізніше належить іменуватися «суспільством або комунікацією», тобто світом межіндивідуальних зв'язків. Міжіндивідуальні комунікативні зв'язки знаходяться у статусі об'єктивно існуючих і в законах свого функціонування вже не залежать від волі і бажання людей – суб'єктів комунікації, ірраціональне внутрішньо притаманне соціальній комунікації: «взятий окремо, кожен з нас в кінцевому результаті розумний; взяті ж

разом, в натовпі, під час політичного мітингу, навіть в колі друзів, ми всі готові на найостанніше божевілля» [8, с. 40]. І індивід, включаючись до світу соціальної реальності, стає підлеглим цього світу. Люди здійснюють вчинки, поводяться так чи інакше, тому що так прийнято, таке «соціальне замовлення», такий звичай.

Сучасний французький соціолог і психолог Серж Московічі, поділяючи позицію Х. Ортеги-і-Гассета щодо ірраціональної природи соціального, пояснює неминучість з'явлення і прояву ірраціонального в соціальній сфері в такий спосіб: «Люди окремо один від одного ведуть себе моральним і розумним чином, але вони ж стають аморальними і нерозумними, коли збираються разом, ... наші індивідуальні здібності сприйняття і спостереження зовнішнього світу продукують вірне знання, тоді як соціальні чинники провокують спотворення і відхилення в наших переконаннях і знаннях про світ» [9, с. 4].

Дане пояснення, однак, не зачіпає суті проблеми, оскільки обмежується констатацією і описом феномена соціальності, причому за допомогою фіксації абсолютного розриву індивідуального і соціального. Онтологічні підстави соціальності не стають предметом соціального дослідження.

З метою уникнути абсолютного розриву індивідуального і соціального В.А. Брушлинський резонно уточнює істотну відмінність у змісті понять «соціальне» і «суспільне»: «будь-яке індивідуальне у людини завжди є соціальним, але при цьому воно дуже по-різному може співвідноситися з громадським» [3, с. 8].

Протиставлення людського і природного взагалі, людського і природного в людині призводить до розуміння людини як біосоціальної істоти. В рамках цього розуміння, в явній або неявній формі, присутня наступна думка: людина (в онтогенезі) народжується як біологічна істота і тільки залучення її до цінностей культури за допомогою ігрової, навчальної, трудової і т. п. діяльності – соціалізації – перетворює її в людину. Соціалізація при цьому розуміється і як результуюча процесу цілеспрямованого виховання, як «олюднення» дитини. В.А. Брушлинський цілком логічно показує неспроможність подібної установки: «Але олюднювати можна лише того, хто спочатку ще не є людиною. Якщо ж дитина народжується в якості людини, а не тварини, то гомінізація не потрібна. Дитинство в житті Homo Sapiens є не перетворення тварини в людину, а дитини в дорослого, тобто поступове сходження на всі вищі щаблі й стадії одного й того ж, цілком людського життя в умовах

безпосереднього (обличчям до обличчя) і опосередкованого спілкування» [3, с.11].

Початкова соціальність людської дитини складається вже в тому, що її батьки – люди, які забезпечують її взаємодію з зовнішнім світом, її індивідуальний, віковий розвиток як людської істоти. «Конкретність такого розвитку і концептуалізується ... категорією «суспільне» на відміну від граничної і загальної абстракції «соціальне». За допомогою цієї категорії фіксують не загальнолюдські, а перш за все психологічні якості людей і їхньої психіки як представників певної спільноти, груп, класу ... » [3, с.12].

Соціальність фіксує постійні взаємозв'язки між людьми (виробничі, духовні, вікові, групові тощо) в усіх видах людської життєдіяльності незалежно від ступеня їх користі, моральної оцінки або значимості. Соціальними в однаковій мірі є і вищі прояви творчості, і факти протиправної поведінки: «будь-яке індивідуальне у людини завжди є соціальним, але при цьому воно дуже по-різному може співвідноситися з громадським» [3, с.8]. Тому соціальне виявляє себе в комунікаціях індивіда з іншими індивідами. Комунікації можливі лише на основі якихось компромісів, відступів від індивідуальних симпатій і антипатій, щоб мати можливість вписуватися в певні людські колективи, об'єднання, спільноти, тобто конкретні суспільні зв'язки як постійного, так і спорадичного планів.

Отже, соціальне – це найбільш загальна родова характеристика людського індивіда, представлена у вигляді сукупності його загальнолюдських якостей. Громадське ж – це не синонім соціального, а характеристика нескінченно різних приватних проявів соціальності: національних, культурних, сімейних, кланових і т. п.

Діалектика соціального і громадського вказує на бінарну природу самого індивіда. Вільний, активний, цілеспрямований суб'єкт історичної творчості, що вважає себе істотою розумною, змушений поступатися своїми перевагами, як тільки з'являється серед собі подібних. Адже далеко не завжди існує можливість вибору приємних тобі людей або колективів. А поза людських колективів – національних, культурних, професійних, вікових тощо – індивід втрачає соціальні якості, випадає зі сфери історичної творчості.

Соціалізація індивіда неможлива без освоєння ним людського досвіду, причому це таке освоєння, в якому центральне значення має відтворення індивідом вже сформованих форм людського співжиття. З боку індивіда цей процес виступає процесом його адаптації, в той час як з боку суспільства цей же процес є процесом його відтворення.

З позиції інтеракціоністського підходу, зокрема американських соціологів Л. Філіпса, Т. Шибутані, адаптація розуміється в процесуальному варіанті як єдність процесів перетворення соціального середовища «під себе» і себе «під середовище». Американський соціолог Т. Парсонс у своїй концепції «адаптивного оновлення» пов'язує процес соціальної еволюції зі здатністю соціуму постійно нарощувати масштаби і глибину «вбудовування індивіда в сформовані соціальні інститути з тим, щоб потім знайти можливість «зсередини» перебудувувати їх на догоду власним інтересам». Адаптація – обов'язковий етап включення людини в систему соціальних відносин як активного суб'єкта соціального середовища.

Аналіз різних підходів до розуміння сутності соціальної адаптації дозволяє погодитися зі своєрідним резюме С. Хуткой «в узагальненому вигляді визначати соціальну адаптацію особистості як процес реагування людини на зміни в соціальному середовищі, спрямований на збереження цілісності особистості і здатність її до самовідтворення» (11, з .174).

Таким чином, в процесі адаптації індивід не тільки набуває якостей, необхідних йому для життєдіяльності в суспільстві, а й відбувається еволюція життєвого світу людини. Адаптуючись до різних сфер життя суспільства, індивід погоджує свої ціннісні орієнтації, свої інтереси зі своїми можливостями і умовами соціального середовища.

У цьому процесі індивід виявляється залученим одночасно до багатьох соціальних спільностей, соціальних ситуацій, в яких він діє. Забезпечення певного рівня включеності в життєдіяльність соціального середовища реалізується в процесі соціалізації. «Витягаючи ланцюжок» зв'язків між окремими елементами, складовими соціальної дійсності, індивід виявляє нові поняття свого існування. Але це відбувається тільки тоді, коли він пов'язує себе з конкретними обставинами, з певними формами активності, з певними сферами діяльності і комунікативних зв'язків. Це зумовлено як природною обмеженістю життя індивіда, так і тим, що людина, поряд з можливістю розширювати сферу своєї активності, пов'язана з необхідністю відтворювати соціальні умови свого існування. А оскільки життєдіяльність індивіда відбувається в конкретній соціальній сфері, він освоює цю сферу в межах, означених своїм місцем в соціальній структурі. Таким чином, потенційно процес соціалізації індивіда надає йому універсальні засоби і можливості освоєння соціальної дійсності і, відповідно, саморозвитку. Але практично самовизначення індивіда виявляється вибором і використанням лише деяких можливостей, які є в соціальній сфері.

Видається виправданою позиція Ю. Козелецького, який розглядає специфіку людської активності, спрямованої на постійну зміну свого соціального буття, в так званому трансгресивному прагненні до подолання встановлених меж, норм і правил. Адже людина не просто адаптивна гомостатична система, а система, яка прагне до ідеалу. «Люди не тільки виконують консервативні акти, які спрямовані на самозбереження, але й прагнуть до постійного подолання попередніх своїх досягнень і результатів. Вони прагнуть вийти за межі того, чим володіють. Завдяки цим актам трансгресії, завдяки руху вперед, цієї своєрідної жадібності, люди розширюють свій світ, створюють нові матеріальні і символічні цінності, розвивають науку и техніку, мистецтво й організаційну діяльність. Вихід за попередні межі індивіда і суспільства - це немовби чергові акти створення світу» [5, с. 30-31].

Змінюються соціальні пріоритети. Виникає необхідність у високозатратних технологіях із підготовки освічених фахівців, від чієї зусиль потім будуть залежати темпи соціального прогресу.

Висновки. Інформаційна цивілізація зі своїм з'явленням стверджує нові системи цінностей і тим самим вимагає нової парадигми стратегії соціального розвитку людства. Стає зрозумілим, що традиційна цивілізація, яку називали постіндустріальною, вичерпала свої потенційні можливості. Позитивний внесок цієї цивілізації – речово-предметний добробут, розумно розпорядитися яким ця цивілізація так і не змогла, а лише сформувала невгамовну тягу до нарощування матеріальних цінностей. «Невідповідність потреб можливостям їх задоволення, – зазначає академік М.Н. Моїсеєв, – одне з основних протиріч сучасності» [7, с.11].

Відзначимо, що процес синтезування знань не несе в собі заряду уніфікації. Ці знання продовжують співіснувати, комунікувати один з одним і взаємодоповнювати один одного. На основі цього і повинна будуватися стратегія виживання людства [1]. Інформаційні продуктивні можливості, засновані на комп'ютерній комунікативній мережі, дають потужний імпульс для пошуку і втілення соціальних інновацій. Нові соціальні структури складаються постійно, викликаючи і стимулюючи як еволюційні процеси в соціальній сфері суспільства, так і нові парадигми їх осмислення.

Бібліографічний список: 1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – К., 1996. – 425 с.
2. Бекешкина И.Э. Структура личности (методологический анализ). – К.:

Наукова думка, 1986. – 129 с. 3. Брушлинский В.А. Социальная психология в России и теория Сержа Московичи. Предисловие к русскому изданию // Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М.: Центр психологии и психотерапии. – 1996. – С. 5-20. 4. Дюркгейм Э.О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Терра, 1991. 5. Козелецкий Ю. Человек многомерный / Психологическое эссе. – К.: Лыбидь. 1991. – 288 с. 6. Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб: Питер. 2004. – 762 с. 7. Моисеев Н.Н. Информационное общество: возможности и реальность // Полис, 1993, № 3. – С. 6-14. 8. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. – М.: Центр психологии и психотерапии.– 1996. – 478 с. 9. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995, № 1. – С. 3-21. 10. Ортега-и-Гассет Х. Тема нашего времени // Самосознание европейской культуры XX века. – М., 1991. – С. 252-278. 11. Хуткая С. Социальная адаптированность личности: концептуализация понятия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007, № 2. – С. 164-175.

О.І. Заздравнова, А.І. Кравцов, Ю.М. Гаврилюк. Соціальне: до досвіду осмислення базового елемента соціології. Стаття посвящена раскрытию смысла такой интегрированной категории как «социальное», которая есть неоспоримым базовым элементом социологии. Этим и обоснована актуальность исследуемой проблемы. Понятие «социальное» взаимосвязанно с определением близких, но самостоятельных научных категорий: социальная сфера, социальность, социологический подход, социализация индивида, социальные приоритеты, цивилизация, которые рассматриваются в статье. Особенностью публикации, что отличает ее от предыдущих, является историко-методологический подход с привлечением широкого спектра аргументов признанных классиков социологической науки.

Ключевые слова: социальная сфера, социальность, социологический подход, социализация индивида, социальные приоритеты, цивилизация.

O.I. Zazdrunova, A.I. Kravtsov, Yu.M. Gavrilyuk. Social: to examination of the basic element of sociology. The article is devoted to the explanation of the interpretation of such an integrated category as "social", which is an unconditional basic element of sociology. This is due to the relevance of the problem under study. The concept of "social" is interrelated with the definition of close but independent scientific interpretations as: social sphere, sociality, sociological approach, socialization of the individual, social

priorities, civilization, etc., which are considered in the article. Feature of the publication. What distinguishes it from the previous is a historical and methodological approach with the use of a wide range of arguments for the recognition of the classics of sociological science.

The main sociological settings of the time of O. Comte, G. Spencer are not entirely consistent with the realities of our time. At the given circumstances, his attention was paid to E. Durcgeim, F. Tennis. M. Weber. In the works of N. Smelzer, R. Merton, J. Ritzer, J. Massionis, the basic vector of sociological research moves to a thorough analysis of the transformation of their foundation - the social sphere as natural, which calls for the development of sociological knowledge. In domestic sociology, this point of view is presented (in varying degrees) in collective textbooks and manuals:

Sociological science in our day covers virtually all spheres of human life: economics, politics, art, health care, etc. At the same time, the growth of the pace of extensive introduction of sociological knowledge provides them with high social prestige. Evolutionary processes in society are more intense than in nature, and therefore their fundamental characteristics are subjected to significant transformations. Explore them - the prerogative of sociology itself, which seeks to preserve its social status as a science.

Sociality, understood as a potential field of realization of the generic nature of man, simultaneously represents the mechanism of self-realization of the human individual. Then it turns out that sociality, as "the objectively existing generic human essence is and the essence of an individual in the possibility that becomes a reality as it is internalized individual individual". Therefore, social, "present" in each individual - is not all empirically cash social, but only that in which the individual realizes his right to choose, shows his active-active essence.

Key words: social sphere, social. sociality, sociological approach, socialization of the individual, social priorities, civilization

Стаття надійшла до редакції: 09.08.2018 р.